

DOI 10.26565/2227-6521-2022-49-03

УДК 316.485.26

ЗМІНИ СТАВЛЕННЯ ДО ВОРОГА В СУЧАСНИХ ВІЙНАХ: ДЕГУМАНІЗАЦІЯ РОСІЙСЬКИХ СОЛДАТ У СПРИЙНЯТТІ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ТА ВІЙСЬКОВИХ УКРАЇНИ

Скороход Катерина – аспірантка кафедри соціології, Національного університету «Києво-Могилянська академія», вул. Григорія Сковороди, 2, Київ, 04655, Україна, e-mail: kateryna.skorokhod@ukma.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7134-5888>

У статті аналізуються можливості та обмеження класичного соціологічного дискурсу війни для аналізу російської агресії проти України. Підкреслюється, що повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року створило нові виклики щодо теоретичного обґрунтування соціологічних досліджень війни. Ставляться питання, чи варто повністю спиратися на здобутки теоретиків «нових воєн», які стверджують, що через суттєві зміни ведення сучасних війн не можна застосовувати постулат К. Клаузевіца про вторинну «парадоксальну трійцю», притаманну війні: народ, армія та уряд; чи слід приймати аргументацію прихильників теорії «старих воєн», які зазначають, що фундаментальні характеристики війни лишаються незмінними, іншим стає лише контекст війни. Акцентується увага на дегуманізації російських солдат з боку українських цивільних та військових. На підставі аналізу результатів авторського емпіричного дослідження, проведеного у березні – червні 2022 року із застосуванням методу глибинного напівструктурованого інтерв'ю з цивільними громадянами України, а також з військовослужбовцями та ветеранами бойових дій, робиться висновок про те, що на стадії повномасштабної російсько-української війни ставлення українців до російських солдат, зокрема їхня дегуманізація, набула надзвичайно високого рівня. Підкреслюються відмінності у дегуманізації ворога цивільних та військових. Зазначається, що для цивільних дегуманізація ворога паралельно виконує функцію підсилення самоідентифікації власної групи як провідника гуманістичних цінностей. Дегуманізація ворога військовими характеризується знеособленням російських солдат, а їхнє знищення сприймається як частина професійної роботи. Військові здебільшого уникають морального контексту у сприйнятті ворога. В обох групах фіксується як нормативна огида до насилля, так і толерування агресії як відповідь ворогу, заснована на бажанні його знищити. Робиться загальний висновок про те, що класичні теоретичні конструкти щодо особливостей взаємодії у міжгрупових конфліктах, зокрема в умовах війни, можуть бути застосовані при поясненні ставлення до ворога в досліджуваному кейсі, що дає підстави розглядати «старі» та «нові» війни як подібні принаймні в контексті розуміння подій війни населенням. Визначаються можливі подальші напрямки теоретичних та емпіричних досліджень обраної авторкою проблематики.

Ключові слова: соціологічний дискурс війни, «старі» війни, «нові» війни, «російсько-українська війна, дегуманізація ворога.

Для цитування: Скороход К. Зміни ставлення до ворога в сучасних війнах: дегуманізація російських солдат у сприйнятті цивільного населення та військових України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи».* 2022. 49. С. 26-36. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-49-03>

Постановка проблеми та актуальність статті. Сучасна російсько-українська війна за характером ведення бойових дій відрізняється від воєн початку двадцятого століття. Існуючі класичні соціологічні теорії війни здебільшого були розроблені з огляду на Першу та Другу світові війни та на війни минулих століть. Величезний вплив на сучасні війни, зокрема на російсько-українську війну, здійснює розвиток військових та інформаційних технологій. Певне зменшення можливостей безпосереднього контакту з ворогом, у тому числі завдяки використанню безпілотних літальних апаратів та інших новітніх досягнень у галузі воєнної техніки, з одного боку, та водночас значне розширення можливостей сприйняття ворога завдяки величезній кількості інформації про нього та його злочинні дії, яку надають вітчизняні ЗМІ, та дезінформації російських пропагандистів, з іншого, може суттєво змінювати (і вже змінює) ставлення до супротивника, зокрема до російських солдат, як військових, так і цивільного населення нашої країни. У зв'язку з цим виникають питання: як саме змінюється це ставлення, в якому напрямку; які ще чинники, крім зазначених, можуть впливати на нього; яку роль зміни у ставленні до ворога можуть відіграти у нашій боротьбі з ним; чи можна застосовувати до аналізу цих змін класичні соціологічні теорії війни, чи для їхньої концептуалізації необхідно використовувати нове теоретичне підґрунтя? Необхідність з'ясування відповідей на всі ці та інші питання в межах обраної нами проблеми визначає актуальність нашого дослідження, зокрема цієї публікації.

Аналіз існуючих досліджень та публікацій. До існуючого соціологічного дискурсу війни належать праці М. Вебера [1], Ч. Тіллі [2], Г. Зіммеля [3;4], Л. Козера [5], М. Калдор [6], Б. Шуурмана [7], М. Кестнбаума [8] та інших дослідників. Так, наприклад, Ч. Тіллі у своїх теоретичних напрацюваннях щодо війни, підкреслюючи велику роль армії у розвитку суспільства, серед основних форм (чи видів) діяльності держави виокремлював проведення війни як акт усунення суперників або потенційних зовнішніх загроз за межами власної території. Велике значення для теоретичного обґрунтування нашого дослідження мають ідеї видатного німецького соціолога Г. Зіммеля. Акцентуючи на функціях та наслідках війни як одного із видів конфлікту, він підкреслював, що війна встановлює кордони між групами, сприяє зміцненню самоідентифікації та самосвідомості групи, розумінню її відмінностей від інших груп; що прояви ворожості до супротивника мають позитивне значення, оскільки роблять більш тісними відносини всередині групи, запобігаючи її розпаду [3]. Послідовник Г. Зіммеля американський соціолог Л. Козер перш за все вбачав у конфлікті, в тому числі воєнному, боротьбу за цінності та претензії на особливий соціальний статус, владу, недостатні матеріальні блага, боротьбу, в якій цілями конфліктних сторін є нейтралізація, заподіяння шкоди або знищення супротивника.

Сучасні дослідники, з огляду на реальність, в якій сьогодні живе людство, визначають ХХІ століття століттям війн. Так, британська науковиця М. Калдор, яка вважається авторкою поняття «нові війни», підкреслює, що характеристики цих війн треба аналізувати передусім у контексті глобалізації. Б. Шуурман акцентує увагу на тому, що деякі положення теорій «нових» війн призводять до непорозумінь щодо фундаментальних характеристик війни та зв'язку між сучасними та історичними конфліктами, зокрема військовими, і наполягає на необхідності термінового вирішення цієї проблеми задля можливості наукового вивчення як «старих», так і «нових» війн. Сучасний американський соціолог М. Кестнбаум, який зробив великий внесок у розвиток такої галузі соціологічного знання, як соціологія війни, наполягає на тому, що в межах цієї галузі особлива увага має приділятися питанням мобілізації на війну та проблемам поводження з ворогом. Використовуючи в межах своєї роботи теоретичний доробок М. Кестнбаума, ми виходили із того, що саме зазначені вище питання надзвичайно актуальні в умовах сучасного етапу російсько-української війни.

Теоретичні розробки проблематики війни в українській соціології активізувалися в 2014 році у зв'язку з анексією РФ Криму та фактичною окупацією деяких районів Донецької та Луганської областей України. Так, про нагальну необхідність розвитку соціології війни в Україні писали такі вітчизняні соціологи, як М. Требін [11] та С. Хобта [10]. До початку повномасштабного вторгнення Росії на територію нашої країни українські дослідники переважно переймалися проблемою так званої гібридної війни. Саме ця проблема була у фокусі уваги харківського соціолога І. Рущенка [9]. З початком повномасштабної війни з'явилося чимало публікацій вітчизняних авторів, присвячених аналізу мілітарної проблематики в соціологічному дискурсі [12] та визначенню підходів до теоретичного осмислення та емпіричного вивчення російсько-української війни [13]. Наше знайомство з роботами зазначених та інших вітчизняних авторів, які звертаються до аналізу проблематики російсько-української війни, називаючи її першою постмодерною війною, засвідчило, що, незважаючи на певні досягнення українських науковців у царині соціології війни, існує нагальна потреба розробки як теоретико-методологічних підвалин аналізу війни, так і більш глибокого емпіричного вивчення спровокованих російсько-українською війною феноменів, зокрема феномену дегуманізації російських солдат з боку населення нашої країни (як цивільних громадян, так і військових).

Мета цієї статті полягає у визначенні чинників, що змінюють ставлення цивільних та військових українців до армії нападника, зокрема чинників феномену дегуманізації ворога в умовах активної фази російсько-української війни. Ми маємо також виявити, чи є цей процес механізмом впливу на загальний хід війни завдяки формуванню образу ворога в масовій свідомості, чи сприятиме він мобілізації зусиль, спрямованих на досягнення перемоги. Важливим завданням нашої статті є визначення можливостей застосування класичних соціологічних теорій війни до аналізу кейсу російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Хоча з часом в історії людства роль війн як важливого інструменту розв'язання суперечностей між державами, народами, національними й соціальними групами дещо зменшується [14], не можна не погодитися з тим, що «мало що в сучасному соціальному та політичному житті залишається не зачепленим війною» [15, с. 101], адже війна впливала і впливає на соціальні зміни та відносини у тих суспільствах, які беруть у ній участь [16]. Попри це, певний період часу в соціології тема війни не була провідною [17], незважаючи на свою очевидну важливість [18]. Однією з причин цього називають те, що соціологія успадкувала поширене припущення теоретиків ХІХ століття про архаїчність і неактуальність війни та, відповідно, про те, що сьогодення є пацифістським [19]. Крім того, створення інтегрованої теорії про природу війни гальмувало те, що дослідники зосереджувалися переважно на вивченні внутрішньосуспільних, а не міжсуспільних процесів, які були залишені дисциплінам з проблематики міжнародних відносин та спеціалізованим військовим студіям [17]. Периферійність теми війни в соціологічному дискурсі була пов'язана також з пануванням оптимістичного погляду, що з індустріалізацією частота війн зменшиться [20], відповідно, що в центрі соціологічних інтересів опинилися такі теми, як добробут, соціальна стратифікація, культура, освіта, охорона здоров'я тощо [5].

Проте ХХ століття показало протилежне: війну продовжували розглядати як виняток з норми у політичному та соціальному житті [21] або ж як ознаку невдачі або відсутності суспільства, а не як його продукт [22]. Лише наприкінці минулого століття тема війни і загалом насильства почала повертатися у фокус уваги соціологів. Зокрема, йдеться про такі праці, як «Світ-системний аналіз» І. Валлерстайна (1974-1989), «Конфліктні французи» (1986) та «Примус, капітал і європейські держави» (1990) Ч. Тіллі, «Держави та соціальні революції: порівняльний аналіз Франції, Росії та Китаю» (1979) Т. Скочпол, «Національна держава і насильство» (1985) Е. Гідденса, «Джерела соціальної влади» (1986-1993) М. Манна [17] та інш.

Основною проблемою у теоріях «нових війн» є припущення, що фундаментальні характеристики війни можуть змінюватися, що суперечить вихідним постулатам класичної праці «Про війну» К. Клаузевіца [23], а тому його тези прагнуть відкинути, розглядаючи нові конфлікти. Проте Б. Шуурман [7] вважає, що теорія К. Клаузевіца є актуальною досі, вона викриває недоліки теорії про нові війни. Зокрема, твердження теоретиків «нових війн» про те, що держави тепер не є головними дійовими особами у війні [6], ґрунтуються на певній підміні понять, коли зовнішні варіації війни розглядаються як фундаментальні зміни самої природи війни. Адже змінюється контекстуальність війни, проте фундаментальні фактори війни лишаються незмінними [7].

Дискусія точиться і навколо поняття «парадоксальної трійці» К. Клаузевіца, що характеризує кожен війну: насильство, випадок та раціональна мета. Саме ці три складові відображають гетерогенну природу війни. За Клаузевіцем, війна «складається з насильства як свого першочергового елемента, ненависті та ворожнечі, які слід розглядати як сліпий природний інстинкт; з гри випадку та ймовірності, в якій вільно блукає творчий дух; і з елемента підпорядкування як інструменту політики, що робить її підвладною лише розуму» [23, р. 101].

Е. Віллакрес і К. Бассфорд [24] стверджують, що суть тези К. Клаузевіца в тому, що війна може набувати різних форм, але незмінно поєднує в собі ірраціональні (насильницькі емоції), нерациональні (випадок і удача) і раціональні (війна як інструмент політики) сили. Ці три складові є первинною трійцею.

Далі К. Клаузевіц [23] описує «вторинну трійцю», говорячи, що насильство стосується переважно народу, випадок та удача — полководців, а раціональна мета — уряду.

Саме ця вторинна трійця стала об'єктом критики прихильників теорії «нових воєн»: адже це, на їхню думку, передбачає, що війну ведуть лише держави, де існує поділ на уряд, населення та збройні сили, тоді як як багато сучасних конфліктів ведуться недержавними акторами [25, р. 57-58].

М. Калдор [6], зокрема, підкреслює, що відповідно до вчення Клаузевіца війна — це не що інше, як досягнення раціональної мети, спрямованої на благо держави. Її погляди підтримують інші автори, зокрема С. Метц [26]. Проте, на противагу цьому, Е. Віллакрес та К. Бассфорд [24] стверджують, що коли

К. Клаузевіц пише про «первинну трійцю» (насильство, випадковість та раціональність) та пов'язує її з «вторинною трійцею» (народ, збройні сили та уряд), то пріоритет потрібно ставити на друге розрізнення, оскільки в першій трійці не йдеться чітко про визначення суб'єктів війни. Б. Шуурман пише: «Будь то держава, воєначальник, комуністичний революціонер чи міжнародна терористична організація — всі суб'єкти є об'єктами взаємодії сил насильства, випадковості та раціональної мети» [7, р. 95]. Всі три складові завжди присутні у війні, адже, як стверджує Р. Бауманн [27], думки та пристрасті, що спонукають держави починати війни, мало чим відрізняються від тих, що спонукають племена чи повстанців.

Ця схема «первинної трійці» дозволяє її застосовувати до будь-якого конфлікту. Визначення війни К. Клаузевіцем як застосування насильства для реалізації військових вимог для досягнення політичних цілей з додаванням нападника та захисника дає можливість використовувати її для аналізу та розуміння будь-якої війни [28]. М. Л. Сміт пише: «Називайте це як завгодно — новою війною, етнічною війною, партизанською війною, війною низької інтенсивності, тероризмом або війною з тероризмом — зрештою, існує лише одна значуща категорія війни, і це сама війна» [29, р. 52]. Інші науковці теж ставлять під сумнів це розрізнення «старих» та «нових» війн, говорячи, що немає фундаментальної різниці у війні, а розрізнення має доволі довільну лінію розмежування [30].

Маємо зазначити, що тема трансформації війн постійно дебатуються [31]. Так, М. Кестнбаум [8] підкреслює, що, визначаючи широку сферу застосування трійці К. Клаузевіца, можна виокремити кілька важливих наслідків для досліджень війни та збройних сил. Зокрема, дослідження про війну мають вийти за межі аналітичних упереджень, що держава обов'язково володіє монополією на примус. Це упередження можна побачити, коли слова М. Вебера [1] про монополію держави на примус абсолютизуються. В результаті недержавні форми організованого примусу не беруться до уваги. Так само недержавні об'єднання та звичайні цивільні люди, які, зокрема, не постачають необхідні ресурси для армії, розглядаються відокремлено в аналізі або взагалі маргіналізуються [8]. М. Кестнбаум звертає увагу на те, що доєднання звичайних людей до держави і військових в аналізі збройного конфлікту є важливим для більшшого розуміння того, як організовується війна, як її розуміють ті, хто в ній бере участь.

Іншим упередженням є те, що міждержавну та громадянську війну можна зрозуміти, розглядаючи їх ізольовано одна від одної. Такий розподіл, коли аналіз стосується або міждержавної, або громадянської

війни, не дозволяє побачити, що є спільним та відмінним у цих двох типах конфліктів та як вони можуть переплітатися [8].

Третє упередження – це те, що соціальні наслідки війни лежать переважно, якщо не виключно, в матеріальній сфері. Стверджуючи це, М. Кестнбаум має на увазі, що наслідки війни зводяться до кількості жертв. Це також стосується інституцій з точки зору перерваних послуг чи втрачених прав, якими можна було б скористатися. Тут не береться до уваги те, як це впливає на сприйняття людьми самих себе і світу навколо і як це трансформується через військові дії [8].

Зростання кількості сучасних досліджень, які долають ці аналітичні упередження, вплинуло на те, що в них фокусується дві групи питань. Перша група – це питання про те, чому держави та інші актори ведуть війни певним чином, а не інакше. Дослідники дивляться на те, як відбувається організація та мобілізація сил примусу та як цей примус спрямовується і застосовується до супротивника [8].

Друга група торкається політичних, інституційних та культурних наслідків різних моделей ведення війни. До неї, зокрема, належать і дослідження розуміння населенням подій, досвіду соціальних груп тощо. В цьому напрямі М. Кестнбаум виокремлює три основних тематичних блоки: 1) про мобілізацію на війну, 2) про ставлення до ворога, 3) про процеси означення «як ті, що позначають, розрізняють і пов'язують у категоріальних термінах, так і ті, що надають значення чи валентності» [8, р. 246]. Особливу увагу автор звертає на процеси означення, адже вони нерозривно пов'язані з двома іншими елементами: мобілізацією та поводженням з ворогом. На його думку, «це одночасно і виклик, і заклик шукати такі точки взаємозв'язку і з'ясувати, як ці три сфери можуть бути пов'язані одна з одною, в надії пролити світло на кожную з аналітичних сфер» [8, р. 246].

У фокусі уваги нашого дослідження знаходиться розуміння населенням подій війни. Теоретична розробка цієї проблеми також має давню історію, яка починається з постановки питання про те, чи схильні люди до організованого насильства, зокрема війни? Щодо цього є кілька точок зору. Думка про те, що для людини природно бути в стані насильства домінувала, зокрема, у творах М. Макіавеллі, Т. Гоббса і досі є в сучасних працях неодарвіністського напрямку. Як писав Т. Гоббс [32], первісний «природний стан» людей знаменувався постійним насильством, «війною кожної людини проти кожної людини», що було пов'язано із боротьбою за вигоду, безпеку і репутацію.

На противагу цьому, існує інша точка зору, яка представлена у працях Ж.-Ж. Руссо та І. Канта і яку також можна зустріти сьогодні, представляє людей як мирних та здатних до співпраці за своєю природою. Жорстокими ж люди стають під впливом соціальних негараздів, наприклад, від приватної власності, класового поділу тощо. Зокрема, такий погляд домінує в конфліктологічній парадигмі.

Сучасні уявлення про походження людського насильства принципово відрізняє зсув цієї теми з природного в соціальний контекст. Саме соціальність, за словами С. Малешевича [33], робить нас як співчутливими, готовими безкорисливо допомагати іншим, так і тими, хто готовий завзято вбивати інших. На користь цього дослідник наводить результати емпіричних досліджень Р. Холмса [34], Д. Гросмана [35]; Ж. Бьорке [36]; Р. Колінса [37], які показують, що індивіди не надто схильні до насильства, а сама індивідуальна поведінка, яка включає насильство, є короткочасною та безладною.

Але ж оскільки війна – це соціальний акт, то людям потрібні інші для того, щоб вбивати, інакше кажучи, їм потрібні інші, щоб робити із них жертв [33]. Водночас це відбувається не через схильність до насильства. Як зауважує С. Малешевич, насправді відбувається дещо протилежне: люди переважно поділяють нормативну огиду до насильницької поведінки, не схильні вдаватися до насильницьких дій, і їхнє повсякденне життя є здебільшого вільним від насильства. Більшості з людей важко вчиняти насильство, оскільки є моральні та психологічні запобіжники проти вчинення насильства щодо інших [38], навіть військових важко навчити вбивати ворога [39]. Водночас кількість організованого насильства не зменшується внаслідок дії кумулятивної бюрократії примусу та відцентрової ідеологізації (легітимуючої ідеології) [33, р. 4].

Ще одна теоретична лінія, пов'язана з розробкою напрямку ставлення до ворога, започаткована Г. Зіммеlem, за яким певний ступінь конфлікту є невід'ємним елементом для формування групи. Саме конфлікт дозволяє встановлювати кордони між групами, зміцнює свідомість групи та розуміння відмінності від інших груп [3]. Відповідно, різниця між своєю та чужою групою встановлюється під час конфлікту і саме через конфлікт. Водночас конфлікт виконує об'єднавчі функції: посилення єдності групи, що проявляється у свідомості та діях; вилучення елементів, які можуть порушувати кордони груп антагоністів; виникнення можливості об'єднуватися під час боротьби для людей, які до того ніколи не мали відношення одне до одного [4].

За Г. Зіммеlem [3], вияви ворожості в конфлікті виконують позитивні функції: підтримка відносин всередині групи в умовах стресу і запобігання розпаду групи. Л. Козер пише, що, відповідно до Г. Зіммеля, конфлікт можна розглядати як «запобіжник», коли можна «виплеснути» ворожість, щоб підтримувати стосунки між противниками. Проте, на його думку, недолік такого бачення полягає у відсутності розрізнення конфліктної поведінки та ворожих почуттів [5]. За Л. Козером, суттєва різниця між ними полягає в тому, що конфлікт змінює відносини, а проста ворожість необов'язково має такі наслідки.

Як і Г. Зіммель, Л. Козер вважає, що конфлікт з зовнішніми групами, зокрема і у випадку військових конфліктів, впливає на структуру всередині груп і може посилювати внутрішню згуртованість. Ті системи, яким бракує солідарності, швидше за все, розпадуться в разі конфлікту з зовнішнім ворогом. Натомість у спробах зберегти свою згуртованість групи можуть вигадувати чи шукати ворогів, а постійний конфлікт з зовнішніми групами спричиняє зростання нетерпимості всередині груп, зокрема до інакомислення [5].

Різновидом саме цих процесів є дегуманізація, яка актуалізується під час таких насильницьких міжгрупових конфліктів, як війна. Дегуманізація є складовою ставлення до ворога і в сутності є запереченням у індивіда чи групи людських ознак чи людяності. Саме дегуманізація уможлиблює насильство відносно інших чи виправдання цього насильства, що є необхідним для ведення війни. Адже саме процес дегуманізації дозволяє знімати ці моральні та психологічні запобіжники [38; 39; 40; 41].

В сучасному теоретичному баченні дегуманізації відтворюється та сама дихотомія, яка була закладена ще з часів Т. Гоббса та Ж.-Ж. Руссо. Частина науковців припускає існування споконвічного прагнення до спільності та емпатії, а дегуманізацію розглядає як його порушення, інші ж акцентують природну антипатію між людьми, що робить неминучим потенційне протистояння. Однак поступово ця дихотомія долається через визнання обох тенденцій як конкуруючих, але функціонально важливих [42].

Отже, дегуманізація – це один з соціально-психологічних процесів, через який відбувається конструювання образу ворога [43]. Дегуманізація є омегою у процесі конструювання образу ворога, що «вмикається» тоді, коли «Рубікон перейдено» у мисленні [44], адже образ ворога є необхідним, і в сучасній війні існує не лише для солдат у бою, а відтворюється як масовий серед усієї групи [44].

Дегуманізація – це бачення та сприйняття іншої людини чи групи як носіїв нелюдської сутності. Це не означає, що людина яка дегуманізує іншого, не розуміє, що цей інший є людиною. Навпаки: існує розуміння, що цей «хтось» – людина, але водночас їй притаманно те, що заперечує її людяність; у цьому полягає специфічний парадокс дегуманізації [45].

Від того, наскільки об'єкт дегуманізації вважається відмінним від людини, залежить ступінь дегуманізації [46]. Розрізняють «м'яку» та «кричущу» дегуманізацію. М'яка форма є повністю чи частково неусвідомлюваною, вона може бути неявною і зустрічається у повсякденному житті [47]. Такий тип дегуманізації може проявлятися у ствердженні, що певна група є менш людяною порівняно з групою, до якої належить сама людина. Наприклад, м'яка дегуманізація може бути відносно таких маргіналізованих груп, як споживачі наркотиків, безхатьки тощо. Кричуща дегуманізація ж є явною та свідомою: «Особа, що дегуманізує, сприймає об'єкт дегуманізації як того, хто менший, ніж людина, в спосіб, що є прямий, очевидний та свідомо доступний для особи, що дегуманізує» [47, р. 7]. За кричущої дегуманізації об'єкт дегуманізації постає як той, у кого не вистачає якихось людських характеристик або повністю відсутня людяність. Саме кричуща дегуманізація зазвичай виникає у таких міжгрупових конфліктах, як війна.

Дегуманізація пов'язана з насильством, проте зазвичай не є його причиною, а в деяких випадках є, скоріше, його наслідком. Дегуманізація впливає також на готовність до допомоги та співпраці з іншими [48]. Серед можливих наслідків кричущої дегуманізації відзначають такі, як зниження допомоги на індивідуальному та колективному рівні; зниження емпатії, здатності до прощення та прийняття вибачень; сприйняття агресії як інструменту відплати, зокрема у вигляді підтримки тортур, примусу; розгляд політичного насильства як виправданого; бажання відплатити по справедливості; відчуття зниженої моральної цінності інших [42].

Слід також взяти до уваги, що дегуманізація спричиняється різними ситуаціями і, відповідно, породжує різні наслідки. Зокрема, під час війни населення, яке страждає від нападу, відчуває фізичну чи екзистенційну загрозу і намагається дегуманізувати нападників як її джерело. Водночас і нападник дегуманізує своїх жертв. Відповідно, хоча з обох боків може спостерігатися зниження емпатії, для нападників буде характерним підвищення інструментальна агресія (знуцання, схильність до звалтування, сексуальні домагання, хизацька поведінка) і загалом розгальмування насильства, а для жертв нападу – посилення агресії у відповідь (підтримка карального правосуддя тощо).

Дослідження процесу дегуманізації ворога під час війни теоретично ґрунтується на ключових тезах ролі ворожості в конфлікті, розглянутих нами вище. Під час війни в ході конструювання образу ворога виникає дегуманізація, що послаблює «захисні механізми» відносно насильства над іншими виправданням або ж підтримкою таких дій. Наприклад, особи, які відверто дегуманізують іншу групу («кричуща дегуманізація»), більшою мірою готові брати участь у колективній агресії відносно цієї групи [49]. Також помічено дослідниками, що під час війни кричуща дегуманізація іншої групи зменшує стурбованість добробутом цивільного населення [50].

В Україні дегуманізацію досліджують переважно «зовні» через наративи, які йдуть в медіатекстах, від політичних акторів у контексті мови ворожнечі та пропаганди [51;52]. Натомість вивчення цього процесу «зсередини», через аналіз того, як сприймається образ ворога в індивідуальній свідомості, чи послаблюються при цьому «захисні механізми», що запобігають насильству, чи спостерігаються такі ефекти дегуманізації, зафіксовані в попередніх дослідженнях, як зниження соціальної підтримки,

толерування агресії, бажання справедливої відплати тощо дотепер не проводилося. Дослідження цих ефектів є важливим насамперед з точки зору мінімізації їхніх негативних наслідків. Перед дослідником виникає низка запитань: «Чи є дегуманізація яскраво вираженою?», «Чи зберігається нормативна огида до насильницької поведінки?», «Чи є дегуманізація ознакою, яка визначає сприйняття Чужого?», «Чи пов'язана дегуманізація з агресивністю і в який спосіб?» та ін.

Для пошуку відповідей саме на ці питання нами був використаний якісний метод дослідження у процедурному дизайні глибинних напівструктурованих інтерв'ю. Для аналізу дегуманізації відносно російських солдат було проведено 102 інтерв'ю з цивільними (38 чоловіків та 64 жінки віком від 18 до 74 років), а також 20 інтерв'ю з групою з військових та ветеранів (18 чоловіків та 2 жінки віком від 22 до 55 років). Респонденти для інтерв'ю були відібрані методом «снігової кулі» та методом прямого залучення.

При аналізі інтерв'ю бралось до уваги, як респондент описує російських військових та як ставиться до них. Оскільки дегуманізація – це не просто негативні характеристики чи негативне ставлення до інших, а власне заперечення людяності, то найперше при аналізі виявлялось, чи існує вона взагалі. Далі інші характеристики опису брались до уваги для того, щоб мати комплексну картину, як дегуманізується образ ворожого військового.

При аналізі дегуманізації бралась за основу модель Н. Хаслама [53], де дегуманізація – це заперечення рис, які унікальні лише для людини, а саме людської унікальності та людської природи. До людської унікальності Н. Хаслам відносить: цивільність, вдосконалення / витонченість, моральну чутливість (моральність), логіку та раціональність, зрілість; до людської природи – емоційну чутливість, когнітивну відкритість, міжособистісне тепло, агентність. Якщо йде заперечення людської унікальності, то це класифікується дослідником як анімалістична дегуманізація (в координатах протиставлення «людина-тварина»), і в цьому типі найчастішими емоціями до об'єкту дегуманізації є відраза та огида. Якщо ж відбувається заперечення людської природи, то має місце механістична дегуманізація (в координатах «людина-машина»), а емоції, що переважають в такому випадку, – це зневага та бажання відмежуватися. Виглядає дещо парадоксально, але механістична дегуманізація вважається менш кричущою за анімалістичну, а також може набувати форм як м'якої (наприклад ставлення лікаря до пацієнта), так і кричущої, тому її варто розглядати в контексті та враховувати ступінь заперечення людяності.

Аналіз нарративів цивільного населення підтвердив, що дегуманізація є характерним елементом сприйняття респондентами російських солдат. Зокрема, зафіксовані такі її ознаки, як заперечення рис, притаманних людській унікальності, констатація знижених емоційних та когнітивних функцій, підкреслення аморальності, злості та жорстокості. Російських військових описували як людей, в яких *«не те, що емпатії немає, там вже і мізків немає»* (чоловік, 38 років, цивільний), як *«нелюдських, не людських»*, а інколи як таких, що повністю втратили людські ознаки: *«твари они, ну что ту ещё можно сказать. Просто твари»*¹ (жінка, 31 рік, цивільна).

Також виявилось, що наразі дегуманізація переважно є кричущою, на відміну від того, як ситуація виглядала під час гібридної війни, коли переважала м'яка дегуманізація [54]. Про це свідчить поширеність прямих характеристик російських військових як нелюдей. Інколи це переживається майже буквально, коли респонденти перестають *«бачити в них людей як таких»*, інколи рефлексується як розрив біологічної та соціальної природи: *«з погляду біологічного, вони люди, з погляду цивілізаційного – людьми я би їх не назвав»* (чоловік, 20 років, цивільний). Найчастіше дегуманізація набуває анімалістичної форми (*«керуються інстинктами», «заганні звірі», «свиньи какие-то.., потеряли человечность»*), що прийнято вважати крайньою формою дегуманізації. Водночас таке ставлення ґрунтується на інверсії, коли росіяни представляють як таких, що відчувають себе «вищими» стосовно інших жителів колишньої імперії, *«якщо неросіянин, то ти не зовсім людина, ти – недолудина, унтермени, а значить, до тебе і ставитись, як до людини, не треба, ти ж «нерускій»* (чоловік, 21 рік, цивільний). Тобто підґрунтям дегуманізації росіян стає те, що вони дегуманізують представників інших націй, зокрема українців.

Як бачимо, ефекти дегуманізації виявляються більш різноманітними, ніж можна було б очікувати, виходячи з наведених вище теоретичних побудов. Зокрема, поєднання дегуманізації з посиленням агресії у відповідь та підтримкою карального правосуддя зустрічається лише в окремих респондентів. Більша частина нарративів фіксує налаштованість людей на те, що, хоча ворога слід знищувати, солдат, які здаються, варто брати в полон і гуманно поводитися з ними відповідно до Женевських конвенцій, причому це стосується навіть тих, про кого відомо, що вони вчинили злочини проти людяності.

При цьому спостерігається кілька можливих ефектів дегуманізації ворога. Як і можна було припустити, виходячи з класичного положення Г. Зімеля, що конфлікт дозволяє встановлювати кордони між групами, одним з наслідків заперечення людської сутності ворога є зміцнення підґрунтя для відчуття власної людяності. Як зазначають респонденти, відповідаючи на питання, чи брати в полон солдат противника – *«брати, звичайно, ми ж не орки»* (чоловік, 40 років, цивільний). Попри те, що очікуваним

¹ Цитати наводяться мовою оригіналу та зі збереженням оригінальної лексики.

наслідком дегуманізації мала б бути підтримка карального правосуддя, в наративах зустрічається протилежна тенденція. Зокрема, одна з респонденток, розповідаючи про медиків, зазначила, що відчуває *«гордість за наших лікарів, що вони, незважаючи, що це ворог, лікували їх на тому ж рівні, як наших хлопців»* (жінка, 40 років, цивільна). Отже, попри дегуманізацію ворога, ставлення до нього для частини населення визначається першочергово не цінністю відплати, що вважається характерним ефектом дегуманізації, а цінністю людяності. Навіть попри констатацію злочинів, які російські солдати вчиняли щодо цивільних, повне заперечення людяності виявляється не таким простим. Як зауважив один з респондентів: *«Хочеться десь вірити, що має бути людяність в кожному. Тому частково хочеться сказати, що такий в них наказ»* (чоловік, 22 роки, цивільний).

Ціннісний розлом, який позначається в наративах як принципова межа між українцями та росіянами, виконує водночас кілька функцій. По-перше, це підсилює внутрішню згуртованість; по-друге, це сприяє перенесенню групової ідентичності в інший контекст, коли на тлі протиставлення українців росіянам підсилюється прагнення до єднання з європейською спільнотою; по-третє, цей ціннісний розлом допомагає стримувати ескалацію насильства у відповідь. Як влучно зазначено в одному з наративів, *«які б ми не були зараз люті, як би ми зараз не хотіли московської крові, ми маємо залишатись українцями. Ми маємо залишатись європейцями. І це те, що нас відрізняє від них. Це є гуманність»* (чоловік, 20 років, цивільний). Причому інгрупою для респондентів виступає саме Україна, яка протиставляється Росії: *«Ми не можемо бути такими, якою є Росія. Ми маємо показувати, що виконуємо закони, свої та міжнародні»* (жінка, 59 років, цивільна).

Друга характерна тенденція – поєднання дегуманізації ворога з втратою емоційної чутливості до нього, але без підсилення агресії у відповідь. Відповідно, російські солдати сприймаються як знеособлений матеріальний актив, який можна використати для повернення справжніх людей, якими є наші воїни, що потрапили у російський полон. Типовою маніфестацією такого ставлення є висловлювання одного з респондентів: *«У нас должен быть такой же баланс вот этого мяса, которых мы можем обменять на наших людей»* (чоловік, 39 років, цивільний).

У військових та ветеранів механізм дегуманізації діє дещо по-іншому. Для розуміння особливостей цього процесу варто звернути увагу на те, що за А. Вейтцем гуманізація вимагає тригерів, а міжгруповий конфлікт їх пригнічує. Як наслідок, нелюдяність може втілюватися не в бажанні знищити суперника, а в байдужості до нього [35]. В результаті ворог знеособлюється: *«Вони всі безликі, безформені, ніхто вони там, не люди»* (чоловік, 52 роки, військовий).

Військові, занурені в протистояння значно глибше, ніж цивільні, демонструють дещо стриманіші емоційні реакції. Зокрема, на запитання, як вони ставляться до російських солдат і які емоції відчувають, найчастіше звучало у відповідь, що війна – це робота, а отже, *«ми їх маємо знищувати, і ми їх знищуємо»* (чоловік, 52 роки, військовий).

Це тип механістичної дегуманізації, або, як ще її часом називають, об'єктивізації. Він полягає в дистанціюванні від ворога та меншій емоційній включеності, що, власне, важливо на полі бою, оскільки підвищує ефективність. Цей тип зустрічається і серед цивільного населення, яке характеризує російських військових як людей, які представляють собою *«просто машини для вбивства»*. Відповідно, ставлення до них на тлі механістичної дегуманізації змінюється, зокрема втрачається емпатія: *«Якщо в перші дні війни була якась жалість до них, то зараз я взагалі не бачу сенсу говорити про якусь жалість»* (чоловік 21 рік, цивільний). Однак при цьому агресія не сприймається як прийнятний інструмент відплати.

Якщо серед цивільних важливо позиціонування інгрупи як носія гуманістичних цінностей на противагу нелюдяності ворога, то для військових питання моралі відсуваються на периферію усвідомлення як такі, що заважають воювати: *«Питання моралі я не намагаюся навіть прокачувати. Для чого це мені треба, щоб я там не спав чи ні. Немає на це засобів, і сил, і можливостей»* (чоловік, 52 роки, цивільний). Крім того, таке сприйняття підтримується завдяки контексту самої військової культури, для якої характерна дуальність, де чітко та зрозуміло, *«хто є ворог, що з ним робити»*. Відповідно, характерним є максимальне спрощення ситуації, в якій не варто *«думати про російську владу чи про росіян..., достатньо знати, що ці люди хочуть мене вбити»* (чоловік, 52 роки, військовий).

Така механістична дегуманізація деякими дослідниками вважається менш травмуючою для психіки, а також більш ефективною для поля бою, оскільки, на відміну від анімалістичної, дозволяє мислити аналітично і вивільняє мислення від емоцій [39].

Слід також мати на увазі, що емоційне дистанціювання не завжди взагалі поєднується з дегуманізацією. Військовим не обов'язково позиціонувати ворога як носія нелюдяності. Інколи навпаки: зручніше уявляти російських солдат як *«звичайних людей»*, а протиставлення будувати на дихотомії «визволителі проти окупантів». Цього достатньо для обґрунтування висновку про те, що *«їм треба зникнути»*.

Однак, попри тенденцію до спрощення ставлення до ворога і мінімізації емоційного забарвлення, реальна палітра відчуттів є значно складнішою. Якщо проаналізувати цілісний наратив, то в ньому можна водночас побачити і емоційну напруженість, і дегуманізацію, і схвалення катування, і вияв гуманності.

Один з респондентів (чоловік, 26 років, військовий) одразу постулює, що до російських солдат «відчуває ненависть», але «не вважає їх якимись зомбі», тобто заперечує дегуманізацію. Він називає такі характерні риси ворога, як «вміння навчатися» та «дисциплінованість». Однак наступна характеристика руйнує цю позитивну картину, і виявляється, що попри заперечення, дегуманізація все ж таки існує і має яскраво виражений характер: «Для мене вони як тварини в плані їхньої поведінки, в тому, як вони живуть, в тому, як вони поводяться з населенням». Суперечливість ставлення проглядається і відносно солдат, які перебувають в полоні. До них слід «нормально ставитися, задовольняти їхні базові потреби», але водночас у них слід «випитувати інформацію, можливо, і забороненими способами». Не можна їх заморювати голодом, бо «це знущання», ми не маємо бути схожими в цьому на росіян, але «хай буде відрізаний палець на допиті», і взагалі «тортури – це спірне питання», але не треба «перегинати палку».

В цілому ставлення до полонених серед військових переважно раціоналізоване і обґрунтовується тим, що їх потрібно брати в полон, адже це необхідно для обміну на українських полонених. Однак, на відміну від цивільних, які акцентували цінність людяності, військові аргументували необхідність виконання Женевської конвенції насамперед загрозою погіршення іміджу України в очах наших іноземних партнерів, що може негативно вплинути на хід війни. Про це, зокрема, зазначали й респонденти, які відповідали за навчання солдат, мали в підпорядкуванні бійців або ж займались психолого-моральним забезпеченням. Вони зауважували, що пояснюють важливість цього своїм солдатам, щоб сформувані у них коректне ставлення до військових, що здаються в полон.

Водночас раціональні аргументи на користь важливості дотримання Женевських конвенцій співіснують з доволі поширеним відчуттям необхідності справедливої відплати ворогу. Частина військових говорили про часом занадто добре поводження з полоненими, вважаючи це неправильним. На їхню думку, варто ставитися відповідно до конвенцій, але не робити занадто «розкішними» умови: «Так, ми під конвенцією і її виконуємо. Але подивитися, що наші хлопці там, як переживають ці полони, і які їхні приїжджають, то...» (чоловік, 32 роки, військовий). Контраст між власними умовами перебування на фронті і умовами, в яких перебувають полонені російські солдати, сприймається як несправедливість. Як зауважує один з респондентів, «я сиджу в окопі, весь грязний, два тижні не мився, їм з землі наполовину з мишами..., а вони сидять чистенькі, їм там Святий Миколай подарунки приносить, ну, це якось, виглядає трохи для мене незрозуміло, що це за акт такий» (чоловік, 50 років, військовий).

Отже, як у цивільних, так і у військових спостерігається дегуманізація ставлення до російських військових. У цивільного населення превалує кричуща дегуманізація, здебільшого представлена у формі анімалістичної дегуманізації, яка чітко артикулюється, добре усвідомлюється і сильно емоційно навантажена. У військових частіше спостерігається дегуманізація противника у формі механістичної дегуманізації, коли солдат сприймається як ціль, знищення якої є важкою повсякденною роботою.

Висновки. Підсумовуючи наш короткий огляд наративів, варто зазначити, що використання класичних теоретичних соціологічних конструктів, що пояснюють особливості взаємодії учасників ворожих протистоянь, в цілому добре підходить для аналізу сучасної ситуації і дає можливість стверджувати, що принаймні стосовно сприйняття ворога та ставлення до нього, скоріше, можна констатувати подібність «старих» і «нових» війн, а не їхню радикальну відмінність.

Що стосується сприйняття образу ворога, то в наративах ясно прочитується дегуманізація, представлена як у кричущій анімалістичній, так і у механістичній формі. Нормативна огида до насильницької поведінки загалом присутня, однак у ставленні до ворога в частині наративів толерується агресія у відповідь, що ґрунтується на переживанні ненависті і бажанні знищити ворога. Тенденція використовувати дегуманізацію як ознаку, яка визначає сприйняття чужого і допомагає вибудувати сприйняття власної групи як носія гуманістичних цінностей, є потужною і характерною для наративів цивільних. Натомість військові намагаються уникнути морального контексту і сприймати ворогів безособистісно, а їхнє знищення вважати частиною військової роботи.

У подальшому перспективним виглядає залучення до теоретичної бази досліджень з обраної нами проблеми напрацювань, присвячених асиметричним конфліктам, до яких належить і російсько-українська війна. В таких конфліктах слабкі актори мають більш високу зацікавленість порівняно з сильними, виживання яких не стоїть на порядку денному. Варто перевірити, чи дійсно буде спрацьовувати поширене в цьому напрямі уявлення, що збільшення тривалості асиметричного конфлікту сприятиме саме слабким акторам, та з'ясувати, яку роль відіграє дегуманізація ворога в цьому процесі. Крім того, на нашу думку, потребує більш глибокого дослідження ставлення українців до країни-агресорки та до переважної більшості росіян, які підтримують загарбницьку політику лідерів своєї держави по відношенню до сусідніх країн та цивілізованого світу в цілому.

Список використаної літератури:

1. Weber M. Political Writings / ed. by P. Lassman ; trans. by R. Speirs. Cambridge University Press, 1994. 426 p.
2. Tilly C. Coercion, Capital and European States. Wiley-Blackwell, 1992. 288 p.
3. Simmel G. Conflict and the Web of Group Affiliations. Free Press., 1964. 196 p.

4. Simmel G. *The Sociology of Georg Simmel* / ed. by K. H. Wolff. The Free Press, 1964. 445 p.
5. Coser L. *The functions of social conflict*. London: Routledge and Kegan Paul, 1956. 188 p.
6. Kaldor M. *Elaborating the 'New War' Thesis. Rethinking the Nature of War* / ed. by J. Angstrom, I. Duyvesteyn. 2004. P. 221-235.
7. Schuurman B. Clausewitz and the «New Wars» Scholars. *Parameters*. 2010. Vol. 40, no. 1. P. 89-100.
8. Kestnbaum M. *The sociology of War and the Military*. *Annual Review of Sociology*. 2009. Vol. 35, no. 1. P. 235-254.
9. Рущенко І. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків: Павленко О. Г., 2015. 266 с.
10. Хобта С. В. Соціологія війни як завдання української соціології // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2016. № 5 (302). С. 126-150.
11. Требін, М. П. Соціологія війни: український контекст // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 1148. С. 30-34.
12. Кудринська А., Лапан Т., Химович О. Мілітарна проблематика: соціологічний дискурс. *Грані*. 5(25). С. 53-61. DOI: <https://doi.org/10.15421/172261>
13. Лапан Т., Химович О., Черниш Н. Російсько-українська війна: теорія та практика соціологічного осмислення. *Український соціум*, 3. С. 28-51. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.03.028>
14. Пінкер С. *Добрі янголи людської природи. Чому у світі панувало насильство і чи стало його менше*. Київ: Наш Формат, 2022. 864 с.
15. Brighton S. *Three propositions on the phenomenology of war*. *International Political Sociology*. 2011. Vol. 5, no. 1. P. 101-105.
16. Barkawi T. *From War to Security: Security Studies, the Wider Agenda and the Fate of the Study of War*. *Millennium: Journal of International Studies*. 2011. Vol. 39, no. 3. P. 710-716 DOI: <https://doi.org/10.1177/0305829811400656>
17. Roxborough I. *Clausewitz and the Sociology of War*. *The British Journal of Sociology*. 1994. Vol. 45, no. 4. P. 619-636.
18. McSorley K. *Towards an embodied sociology of war*. *The Sociological Review*. 2014. Vol. 62, no. 2. P. 107-128.
19. Bousquet A. *War. Companion to Political Sociology* / ed. by E. Amenta, K. Nash, A. Scott. Hoboken, 2012. P. 180-189.
20. Mann M. *War and Social Theory: Into Battle with Classes, Nations and States*. *The Sociology of War and Peace* / ed. by C. Creighton, M. Shaw. London, 1987. P. 54-72.
21. Shaw M. *Dialectics of War: An Essay in the Social Theory of Total War and Peace*. 1988. 92 p.
22. McDonald K. *Our violent world: terrorism in society*. Bloomsbury Academic, 2013. 230 p.
23. Clausewitz C. *On War*. New York : Oxford University Press, 2007. 284 p.
24. Villacres E., Bassford C. *Reclaiming the Clausewitzian Trinity*. *Parameters*. 1995. Vol. 25, no. 1. P. 9-19.
25. Creveld M. V. *On Future War*. London : Brassey, 1991. 254 p.
26. Metz S. *A wake for Clausewitz: Toward a philosophy of 21st-Century warfare*. *Parameters*. 1994. Vol. 24, no. 1. P. 125-132.
27. Baumann R. *Historical perspectives on future war*. *Military Review*. 1997. Vol. 77, no. 2. P. 34-54.
28. Daase C. *Clausewitz and Small Wars. Clausewitz in the Twenty-First Century* / ed. by H. Strachan, A. Herberg-Rothe. 2007. P. 182-195.
29. Smith M. L. *Strategy in an Age of «Low Intensity» Warfare: Why Clausewitz is Still More Relevant Than His Critics*. *Rethinking the Nature of War* / ed. by J. Angstrom, I. Duyvesteyn. 2005. P. 28-64.
30. Kalyvas S. N. «New» and «Old» Civil Wars: a valid distinction?. *World Politics*. 2001. Vol. 54, no. 1. P. 99-118.
31. Mello P. A. *In Search of New Wars: The Debate About a Transformation of War*. *European Journal of International Relations*. 2010. Vol. 16, no. 2. P. 297-309.
32. Гоббс Т. *Левіафан або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної* Київ: Дух і Літера, 2000. 601 с.
33. Malešević S. *The Sociology of War and Violence*. New York: Cambridge University Press, 2010. 374 p.
34. Holmes R. *Acts of War: Behavior of Men in Battle*. 1985. 464 p.
35. Grossman D. *Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. Boston: Little, Brown and Company, 1996. 416 p.
36. Bourke J. *An Intimate History of Killing*. London: Granta, 1998. 576 p.
37. Collins R. *Violence: A Micro-sociological Theory*. 2008. 584 p.
38. Kteily N., Bruneau E. *Darker demons of our nature: the need to (Re)Focus attention on blatant forms of dehumanization*. *Current Directions in Psychological Science*. 2017. Vol. 26, no. 6. P. 487-494.
39. French S., Jack A. *Dehumanizing the enemy: the intersection of neuroethics and military ethics. Responsibilities to Protect: Perspectives in Theory and Practice* / ed. by D. Whetham. Amsterdam, 2015. P. 169-195.
40. *Not yet human: Implicit knowledge, historical dehumanization, and contemporary consequences* / P. Goff et al. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2008. Vol. 94, no. 2. P. 292-306.
41. Salzman M. *Dehumanization as a prerequisite of atrocity and killing*. *Nonkilling Psychology* / ed. by D. Christie, J. Pim. Honolulu, 2012. P. 107-124.
42. *Dehumanization in Conflict Conference Report*. The Neuroscience and Social Conflict Initiative: Dehumanization in Conflict Meeting, 16 February 2013.
43. Fabick S. *Two Psychologically Based Conflict Resolution Programs: Enemy Images and US and THEM*. *Journal for Social Action in Counseling & Psychology*. 2008. Vol. 1, no. 1. P. 72-81.
44. Rieber R. W., Kelly R. J. *Substance and Shadow. The Psychology of War and Peace* / ed. by R. W. Rieber. Boston, 1991. P. 3-39.
45. Smith D. L. *Paradoxes of dehumanization*. *Social Theory and Practice*. 2016. Vol. 42, no. 2. P. 416-443.
46. Vaes J., Paladino M., Haslam N. *Seven clarifications on the psychology of dehumanization*. *Perspectives on Psychological Science*. 2020. Vol. 16, no. 1. P. 28-32.
47. Haslam N., Loughnan S. *Dehumanization and inhumanization*. *Annual Review of Psychology*. 2014. Vol. 65, no. 1. P. 399-423.
48. Giner-Sorolla R., Leidner B., Castano E. *Dehumanization, demonization, and morality shifting: Paths to moral certainty in extremist violence*. *Extremism and the psychology of uncertainty* / ed. by M. A. Hogg, D. L. Blaylock. 2012. P. 165-182.
49. *The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization* / N. Kteily et al. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2015. Vol. 109, no. 5. P. 901-931.
50. Bar-Tal D. *From intractable conflict through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological analysis*. *Political Psychology*. 2000. Vol. 21, no. 2. P. 351-365.
51. Ісакова Т. *Мова ворожнечі як проблема українського інформаційного простору*. *Стратегічні Пріоритети: Політика*. 2016. № 4. С. 90-97.

52. Тараненко О. Міфологізовані маркери дегуманізації ворога в смисловій війні 2014 р. Інформаційне Суспільство. 2015. № 4. С. 65-69.
53. Haslam N. Dehumanization: An Integrative Review. *Personality and Social Psychology Review*. 2012. Vol. 10, no. 3. P. 252-264.
54. Скороход К. Особливості дегуманізації в умовах гібридної війни: на прикладі ставлення населення до російських солдатів – учасників російсько-української війни. Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право. 2019. Т. 52, № 4. С. 23-32.

Отримано 04.09.2022

Прийнято до друку 11.11.2022

CHANGES IN ATTITUDES TOWARD THE ENEMY IN MODERN WARS: DEHUMANIZATION OF RUSSIAN SOLDIERS IN THE PERCEPTION OF CIVILIANS AND THE MILITARY OF UKRAINE

Skorokhod Kateryna – PhD student, Department of Sociology National University of Kyiv-Mohyla Academy, 2, str. Skovorody, Kyiv, 04655, Ukraine, e-mail: kateryna.skorokhod@ukma.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7134-5888>

The article analyzes the possibilities and limitations of the classical sociological discourse of war for analyzing Russian aggression against Ukraine. It is emphasized that Russia's full-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022, has created new challenges for the theoretical substantiation of sociological studies of war. The questions are raised whether it is worthwhile to fully rely on the achievements of the "new wars" theorists who argue that due to significant changes in the conduct of modern wars, Clausewitz's postulate of the secondary "paradoxical trinity" inherent in war: people, army and government cannot be applied; or whether the arguments of the supporters of the "old wars" theory should be accepted, who note that the fundamental characteristics of war remain unchanged, only the context of war becomes different. The author emphasizes the dehumanization of Russian soldiers by Ukrainian civilians and the military. Based on the analysis of the results of the author's empirical research conducted in March-June 2022 using the method of in-depth semi-structured interviews with Ukrainian civilians, as well as with military personnel and combat veterans, it is concluded that at the stage of the full-scale Russian-Ukrainian war, the attitude of Ukrainians towards Russian soldiers, in particular their dehumanization, has reached an extremely high level. The author emphasizes the differences in the dehumanization of civilians and military personnel by the enemy. It is noted that for civilians, the dehumanization of the enemy simultaneously serves to strengthen the self-identification of their own group as a conductor of humanistic values. The dehumanization of the enemy by the military is characterized by the depersonalization of Russian soldiers, and their destruction is perceived as part of their professional work. The military mostly avoids the moral context in perceiving the enemy. In both groups, both a normative aversion to violence and tolerance of aggression as a response to the enemy based on the desire to destroy it are recorded. The general conclusion is made that classical theoretical constructs on the peculiarities of interaction in intergroup conflicts, in particular in war, can be applied to explain the attitude to the enemy in the case study, which gives grounds to consider "old" and "new" wars as similar, at least in the context of the population's understanding of the events of the war. Possible further directions for theoretical and empirical research on the issues chosen by the author are identified.

Keywords: sociological discourse of war, "old" wars, "new" wars, "Russian-Ukrainian war, dehumanization of the enemy.

References:

1. Weber, M. (1994) *Political Writings*. In Lassman P. (ed.); trans. by R. Speirs. Cambridge University Press.
2. Tilly, C. (1992) *Coercion, Capital and European States*. Wiley-Blackwell.
3. Simmel, G. (1964) *Conflict and the Web of Group Affiliations*. Free Press.
4. Simmel, G. (1994) *The Sociology of Georg Simmel*. In Wolff, K. H. (ed). The Free Press.
5. Coser, L. (1956) *The Functions of Social Conflict*. London: Routledge and Kegan Paul.
6. Kaldor, M. (2004) *Elaborating the 'New War' Thesis. Rethinking the Nature of War*. In Angstrom, J. and Duyvesteyn, I. (eds.), pp. 221-235.
7. Schuurman, B. (2010) 'Clausewitz and the "New Wars" Scholars'. *Parameters*. 40(1), pp. 89-100.
8. Kestnbaum, M. (2009) 'The Sociology of War and the Military'. *Annual Review of Sociology*. 35(1), pp. 235-254.
9. Ruschenko, I. (2015) *The Russian-Ukrainian Hybrid War: the View of a Sociologist*. Kharkiv: Pavlenko, O. G. [in Ukrainian]
10. Khobta, S. V. (2016) 'Sociology of War as a Task of Ukrainian Sociology' *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University: Pedagogical Sciences* 5 (302), pp. 126-150 [in Ukrainian]
11. Trebin, M. P. (2015). 'Sociology of War: Ukrainian Context' *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods"* 1148, pp. 30-34 [in Ukrainian]
12. Kudrynska, A., Lapan, T., Khymovych, O. (2022) 'Military Issues: a Sociological Discourse' *Grani* 5(25), Pp. 53-61 DOI: <https://doi.org/10.15421/172261> [in Ukrainian]
13. Lapan, T., Khymovych, O., Chernysh, N. (2022) 'The Russian-Ukrainian War: Theory and Practice of Sociological Comprehension' *Ukrainian Society*, 3, pp. 28-51 DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.03.028>. [in Ukrainian]
14. Pinker, S. (2022) *The good angels of human nature. Why violence prevailed in the world and whether it has decreased*. Kyiv: Nash Format [in Ukrainian]
15. Brighton, S. (2011) 'Three propositions on the phenomenology of war' *International Political Sociology*. 5(1), pp. 101-105.
16. Barkawi, T. (2011) 'From War to Security: Security Studies, the Wider Agenda and the Fate of the Study of War' *Millennium: Journal of International Studies*. 39(3). Pp. 710-716. DOI: <https://doi.org/10.1177/0305829811400656>
17. Roxborough, I. (1994) 'Clausewitz and the Sociology of War'. *The British Journal of Sociology*. 45(4), pp. 619-636.
18. McSorley, K. (2014) 'Towards an embodied sociology of war'. *The Sociological Review*. 62(2) pp. 107-128.
19. Bousquet, A. (2012) *War. Companion to Political Sociology* / Amenta, E., Nash, K., Scott, A. (eds.). Hoboken, pp. 180-189.
20. Mann, M. (1987) *War and Social Theory: Into Battle with Classes, Nations and States. The Sociology of War and Peace*. In Creighton, C., Shaw, M.(eds.). London, pp. 54-72.

21. Shaw, M. (1988) *Dialectics of War: An Essay in the Social Theory of Total War and Peace*.
22. McDonald, K. (2013) *Our violent world: terrorism in society*. Bloomsbury Academic.
23. Clausewitz, C. (2007) *On War*. New York: Oxford University Press.
24. Villacres, E., Bassford, C. (1995) Reclaiming the Clausewitzian Trinity. *Parameters*. 25(1), pp. 9-19.
25. Crevelde, M. V. (1991) *On Future War*. London: Brassey.
26. Metz, S. (1994) 'A wake for Clausewitz: Toward a philosophy of 21st-Century warfare'. *Parameters*. 24(1), pp. 125-132.
27. Baumann, R. (1997) 'Historical perspectives on future war'. *Military Review*. 77(2), pp. 34-54.
28. Daase, C. (2007) Clausewitz and Small Wars. Clausewitz in the Twenty-First Century in Strachan, H., Herberg-Rothe, A. (eds.), pp. 182-195.
29. Smith, M. L. (2005) Strategy in an Age of «Low Intensity» Warfare: Why Clausewitz is Still More Relevant Than His Critics. Rethinking the Nature of War in Angstrom, J., Duyvesteyn, I. (eds.), pp. 28-64.
30. Kalyvas, S. N. (2001) '«New» and «Old» Civil Wars: a valid distinction?' *World Politics*. 54(1), pp. 99-118.
31. Mello, P. A. (2010) 'In Search of New Wars: The Debate About a Transformation of War'. *European Journal of International Relations*. 16(2), pp. 297-309.
32. Hobbes, T. (2000) *Leviathan or the Essence, Structure and Powers of the State, Ecclesiastical and Civil*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian]
33. Malešević, S. (2010) *The Sociology of War and Violence*. New York: Cambridge University Press.
34. Holmes, R. (1985) *Acts of War: Behavior of Men in Battle*.
35. Grossman, D. (1996) *Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. Boston: Little, Brown and Company.
36. Bourke, J. (1998) *An Intimate History of Killing*. London: Granta.
37. Collins, R. (2008) *Violence: A Micro-sociological Theory*.
38. Kteily, N., Bruneau, E. (2017) 'Darker demons of our nature: the need to (Re)Focus attention on blatant forms of dehumanization' *Current Directions in Psychological Science*. 26(6), pp. 487-494.
39. French, S., Jack, A. (2015) Dehumanizing the enemy: the intersection of neuroethics and military ethics. Responsibilities to Protect: Perspectives in Theory and Practice. In Whetham, D. (ed.). Amsterdam.
40. Goff, P. et al. (2008) 'Not yet human: Implicit knowledge, historical dehumanization, and contemporary consequences' *Journal of Personality and Social Psychology*. 94(2), pp. 292-306.
41. Salzman, M. (2012) Dehumanization as a prerequisite of atrocity and killing. *Nonkilling Psychology*. In Christie, D. and Pim, J. Honolulu, pp. 107-124.
42. Dehumanization in Conflict Conference Report. The Neuroscience and Social Conflict Initiative: Dehumanization in Conflict Meeting, 16 February 2013.
43. Fabick, S. (2008) 'Two Psychologically Based Conflict Resolution Programs: Enemy Images and US and THEM'. *Journal for Social Action in Counseling & Psychology*. 1(1), pp. 72-81.
44. Rieber, R. W., Kelly, R. J. (1991) Substance and Shadow. *The Psychology of War and Peace*. In Rieber, R. W. (ed.). Boston, pp. 3-39.
45. Smith, D. L. (2016) 'Paradoxes of dehumanization'. *Social Theory and Practice*. 42(2), pp. 416-443.
46. Vaes, J., Paladino, M., Haslam, N. (2020) 'Seven clarifications on the psychology of dehumanization'. *Perspectives on Psychological Science*. 16(1), pp. 28-32.
47. Haslam, N. and Loughnan, S. (2014) 'Dehumanization and infrahumanization'. *Annual Review of Psychology* 65(1), pp. 399-423.
48. Giner-Sorolla, R., Leidner, B. and Castano, E. (2012) 'Dehumanization, demonization, and morality shifting: Paths to moral certainty in extremist violence'. *Extremism and the psychology of uncertainty* In Hogg, M. A., Blaylock, D. L., pp. 165-182.
49. Kteily, N. et al. (2015) 'The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization' *Journal of Personality and Social Psychology* 109(5), pp. 901-931.
50. Bar-Tal, D. (2000) 'From intractable conflict through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological analysis'. *Political Psychology*. 21(2), pp. 351-365.
51. Isakova, T. (2016) 'Hate speech as a problem of the Ukrainian information space'. *Strategic Priorities: Politics*. 4, pp. 90-97 [in Ukrainian]
52. Taranenko, O. (2015) 'Mythologized markers of dehumanization of the enemy in the semantic war of 2014'. *Information Society*. 4, pp. 65-69 [in Ukrainian]
53. Haslam, N. (2012) 'Dehumanization: An Integrative Review'. *Personality and Social Psychology Review*. 109(3), pp. 252-264.
54. Skorokhod, K. (2019) 'The aspects of dehumanization in the condition of hybrid war: on the example of attitudes the citizens of Ukraine to Russian soldiers – participants of the Russian-Ukrainian war' *Bulletin of NTUU "KPI" Political Science. Sociology. Law*. 52(4), pp. 23-32 [in Ukrainian]

Received 04.09.2022

Accepted 11.11.2022